

DOI: <https://doi.org/10.69722/1694-8211-2025-60-159-171>

УДК: 82.091

*Бауыржан ОМАРҰЛЫ, филол. ғылымд. докт., проф.
ҚР ҰҒА академигі,
Алматы ш., Қазақстан*

АРЫСТАНБЕК БҰЙЛАШҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ПЕН ҚЫРҒЫЗ МӘСЕЛЕСІ

Мақалада қырғыз халқының төкпе ақыны Арстанбек Бұйлашұлының шығармаларындағы қазақ, қырғыз халықтарындағы саяси-әлеуметтік мәселелер зерттеледі. Сонымен қатар, ақын өмір сүрген кезеңдегі қырғыз халқының билік басында тұрған Ормон хан, Жантай, Төрегелді, қазақ төресі Тезек бидің қызметі Арстанбектің айтыстарына тигізген әсері туралы сөз болады. Сондай-ақ, Арстанбектің заман тақырыбында ерекше орны бар ақын екендігі айтылады. Ақынның шығармашылығы 1940 жылдардағы жалпы совет еліндегі саяси жағдайлардың нәтижесінде қара тізімге енгізіліп, шығармалары оқу мен зерттеуге тыйым салынған себептері талданады. Бұдан басқа, Арстанбек Бұйлашұлының қазақ ақыны Сүйінбай Арунұлы мен төкпелік өнерлерін сынап айтысқа шыққан таланттары да атап өтіледі.

Түйінді сөздер: ақын, төкпелік өнер, айтыс, заман, қырғыз халқы, қазақ халқы, ру.

*Бауыржан Омарұлы, филол. ғ. ғ. ғ. докт., проф.
РҚ УИА академигі,
Алматы ш., Қазақстан*

АРСТАНБЕК БҰЙЛАШ УУЛУНУН ЧЫҒАРМАЧЫЛЫҒЫНДАҒЫ КАЗАК МЕНЕН КЫРГЫЗ МАСЕЛЕСИ

Мақалада қырғыз элинин төкмө акыны Арстанбек Бұйлаш уулунун чығармаларындағы казак, қырғыз элиндеги саясий-социалдық маселелер изилденет. Муну менен катар акын жашаган доордогу қырғыз элинин бийлик башында турган Ормон хан, Жантай, Төрегелди, казак төрөсү Тезек бийдин ишмердүүлүгү Арстанбектин айтыштарына тийгизген таасири тууралуу да сөз болот. Ошондой эле Арстанбектин замана темасында өзгөчө орду бар акын экендиги белгиленет. Акындын чыгармачылыгы 1940-жылдары жалпы совет элиндеги саясий кырдаалдардын натыйжасында кара тизмеге киргизилип, чыгармалары окутууга жана изилдөөгө тыюу салынгандыгынын себептери анализге алынат. Мындан сырткары, Арстанбек Бұйлаш уулунун казак акыны Сүйүнбай Арун уулу менен төкмөлүк өнөрлөрүн сынап айтышка чыккан таланттары да белгиленет.

Түйүндүү сөздөр: акын, төкмөлүк өнөр, айтыш, замана, қырғыз эли, казак эли, уруу.

*Бауржан Омарұлы, докт. филол. наук, проф.
академик НАН РК,
г. Алматы, Казахстан*

ВОПРОС О КЫРГЫЗАХ И КАЗАХАХ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АРСТАНБЕК БҰЙЛАШ УУЛУ

В статье автор исследует социально-политические проблемы казахов и кыргызов по материалам произведений кыргызского народного поэта-импровизатора Арстанбека Буйлаш уулу. Также автор исследует влияние на импровизаторскую деятельность Арстанбека кыргызских правителей того времени: хана Ормона, Жантая и Торогелди, а также казахского бия Тезека. В статье отмечается, что Арстанбек занимает особое место среди поэтов-заманистов. Автор также анализирует причины того факта, что в 1940-е годы под влиянием обстоятельств, в котором находился весь советский народ, произведения Арстанбека попали в черный список и были под запретом изучения и исследования. Также автор отмечает таланты поэтов-импровизаторов Буйлаш уулу и Суйунбая Арун уулу, которые выходили на соревнование по импровизаторству.

Ключевые слова: поэт, импровизаторское искусство, айтыш, время, кыргызский народ, казахский народ, племя.

*Baurjan Omar Uulu, doc. of philol. science, prof.
academic NAS of Kazakhstan,
Almaty, Kazakhstan*

THE QUESTION OF KYRGYZ AND KAZAKHS IN THE WORKS OF ARSTANBEK BUYLASH UULU

In this article, the author explores the socio-political issues of Kazakhs and Kyrgyz based on the works of the Kyrgyz folk poet-improviser Arstanbek Buylash uulu. The author also examines the influence of contemporary Kyrgyz rulers, such as Khan Ormon, Jantay, and Torogeldi, as well as the Kazakh biy Tezek, on Arstanbek's improvisational activities.

The article highlights Arstanbek's special place among the poets of the Zamanist movement. The author also analyzes the reasons why, in the 1940s, due to the political circumstances of the Soviet era, Arstanbek's works were blacklisted and banned from study and research. Additionally, the author notes the talents of poet-improvisers Buylash uulu and Suyunbai Aron uulu, who competed in improvisational contests.

Keywords: poet, improvisational art, aitysh, time, Kyrgyz people, Kazakh people, tribe.

Заман жайын толғаған кыргыздың төкпе акындарының бірі – Арыстанбек Бұйлашұлы (1824-1878). Кыргыз ғалымы Батма Кебекованың дерегіне сүйенсек, ол еліне тек арқалы акын ғана емес, әйгілі күйші, шебер комузшы ретінде де танымал. Өз халқының жыршы бұлбұлы атанған адам. Нарын топырағында дүниеге келіп, Ыстықкөлдің төскейінде өмірден озған. Денесі Тасқия бейітіне қойылған. Арыстанбектің өзі Бұғы руының Тынымсейіт бөлігінен тараған ұрпақ [1, 96].

Арыстанбек – таным-түсінігі мол, ұлтының мүддесі үшін күрескен акын. Оның шоқтығы биік тұратын шығармасы – «Тар заман» атты толғауы [2, 22-31]. Қыркыншы жылдардан бастап есімі қара тізімге алынып, мұрасын зерттеуге тиым салынған соң, оның шығармаларын жұрт аузынан жазып алудың өзі қиынға соқты. Осындай себептерге байланысты Арыстанбектің өлеңдері халық санасынан өшіп кету қаупі туғандай еді. Бірақ 1933-34 жылдарда Қабай Әбдірахманұлы жазып алған жырлар, басқа да ел есінде сақталған азды-көпті шығармалар Арыстанбек мұрасын қайта тірілтті. Қабай жазып алған дүниелердің ішінде Арыстанбектің қазақ акындары Сүйінбай және Қаңтарбаймен айтыстары да бар.

Арыстанбек Бұйлашұлының есімі өз заманында және өзінен кейін ғұмыр кешкен әйгілі акындардың өлең-толғауларында жиі аталады. Мәселен, Жеңіжөк: «Көл башы экен Карқыра, Көркемдүү ырчы бар тура, Оттой жанып көздөрү, Ой, акылы шар тура», – деп тамсанса, Молда Қылыш: «Арстанбектин айтқаны, Билсең ушул замана» – деп толғайды. Тоғалақ Молда: «Ажалға арга қыла албай, Арстанбек өткөн, ким қалат», – деп күйінсе, Османқұл: «Акындардын көркөмү, Арстанбек кандай ырчы экен?», – деп

сүйсінеді. Ал Қалық ырчы оның ақындық табиғатын былайша бейнелейді:

*«Тар заманды» ырдаған,
Таасын ырчы Арстан.
...Аз жашап, бирок саз берген,
Анык ырчы даанышман [2, 141].*

Батма Кебекова «Арыстанбек» атты зерттеуінде ақын шығармашылығын қазақтың әйгілі жыр жүйіктері Дулат Бабатайұлы, Шортанбай Қанайұлы және Мұрат Мөңкеұлы өлеңдерімен салыстыра отырып пікір айтады. Сондай-ақ зар заман поэзиясының түпкі бастау-бұлақтарын қазақ пен қырғызға ортақ Асан Қайғының, Абылайханның ақылшысы Бұқар жыраудың толғауларынан табуға болатынын атап көрсетеді [3, 30].

Қалығұл Байұлының «Ақырзаман», Арыстанбек Бұйлашұлының «Тар заман» жырлар топтамалары қырғыз зар заман поэзиясы (замана поэзиясы) мектебіне негіз болды. Көрші елдің әдебиетінде бұл дәстүрлі тақырыпқа жазылған шығармалардың тізімі былайша жалғасады: Солтобайдың «Жарықтығым көл – Атасы», Молда Қылыштың «Зар заманы», Алдаш Молданың «Хал заманы», Тоғалақ Молданың «Зар заманы», Жеңіжөк, Сағымбай, Алтай Айдарбекұлының «Заманалары». «Демек, бұдан қырғыз поэзиясының тарихында замана поэзиясы өзінше бір күрделі форма қатарында орын алғаны айқын көрінеді. Кейбір фактілерге жүгінсек, қазір де жандану алдында тұрғандай. Сондықтан салыстыру аясын кеңейтіп, замана поэзиясын терең зерттеу нысанасына айналдырған ләзім» [3, 33].

Зар заман поэзиясындағы негізгі мотивтің бірі – бардың жоғалуын, жананың тозуын, кеңейгеннің тарылуын, құндының азғанын жырлау екені белгілі. Көбіне-көп мұндай тұжырымдар ақырзамандық сарындағы пайымдауларға тіреледі. Бір қарағанда Шортанбай, Әбубәкір, Мұрат жырларының қырғызша нұсқасы секілді көрінетін үндес, мәндес ой-пікірлер Арыстанбек толғауларынан көптеп ұшырасады. Мәселен, оның «Керээз» деген өлеңіндегі:

*Күкүк үнүм жат болду,
Отум өчүп жок болду.
Торгой тозуп боз болду,
Торко тозуп бөз болду.
Кара сакал ак болду,
Оо дүйнө кетер чак болду.
Эми кыл мурутум ак болду,
Кыямат кетер чак болду, –*

деген жолдар қазақ зар заман поэзиясының табиғатын да дәл танытатыны даусыз. Сондай-ақ «Бээден туулған керди алды, Ченчи салып жерди алды» түріндегі тіркестердің де біздің әдебиетке аса жаттығы жоқ. «Торқа тозып бөз болдысы» Дулатты еске салса, «Қызыл қағаз бұл болдысы» Мұратты ойға оралтады. Ал енді Арыстанбектің «Тар заманында» қайталанып отыратын «Ушул заман тар заман, Азуулууга бар заман, Бечарага зар заман», – деген жолдар Шортанбайдың «Азулыға бар заман, Азусызға тар заманымен» төркіндес екеніне ешкімнің дауы бола қоймас.

Елге қырын келген заманнан жеріп, айналадағы болмыстан өзін-өзі оқшаулаған ақындық көңіл-күй Дулат поэзиясында Байғыз бейнесі арқылы «Көзге түсер сикым жок» сипатында бедерленсе, дәл осы ахуалды Арыстанбектің айшықтауы тілдік-стильдік тұрғыдан сол үлгіге жақын келеді:

*Сүлдөрүм бар, өзүм жок,
Мурункудай сөзүм жок.
Булбул өңдүү доошум жок,
Мындан кийин көзүм жок.*

Сондай-ақ Арыстанбек қазақ зар заман әдебиетіндегі секілді жаңа келген заманның киім кию үрдісіне тосырқай қарайды. Оның «Этегі жоқ, жеңі жоқ, Кийім чыгат дечү эле», – деп ой түюі Мұрат ақынның «Үш қиянындағы» «Киім кесе жеңі жоқ, Етегі бар да белі жоқ, Бармақ сияр жері жоқ», – деп шошынуымен үйлесіп жатқаны анық. Арыстанбек өлеңдеріне қазақ зар заман поэзиясындағы басқа да мотивтер, мәселен, зордың қор, қордың зор болуы («Улуу суунун баарысы, Чулук болот дечү эле, Кичи атанын баарысы, Уулук болот дечү эле»), малдың шығынға ұшырауы («Короодогу айдаган, Кой азаят дечү эле»), әйелдің ерге өктемдігі («Эмки азамат баарысын, Катын бийлейт дечү эле»), ағайынның берекесіздігі («Эки ағайын бир тууган, Ақы алышат дечү эле») сияқты заманның азған түрін көрсететін құбылыстарды бейнелеген тіркестер көптеп ұшырасады.

Арыстанбектің ең басты шығармасы – «Тар заман» толғауы. Бұл – Қалығұлдың «Ақырзаманымен» мазмұндас, үндес дүние. Қырғыз зерттеушілері көбіне-көп поэма деп атайтын бұл екі туынды әр кезеңнің жемісі болғанымен, бірін-бірі толықтырып, тарихи мазмұнды желіні жалғастырып тұрғандығымен ерекшеленеді. Кейде тіпті бір адамның шығармасы секілді әсер қалдырады.

Батма Кебекова «Тар заман» толғаулар топтамасының өмірге келген уақытын 1850-1870 жылдар деп болжап, шартты түрде екі бөлікке бөледі: 1. Орыстар басып кіріп келе жатыр деген хабардан соң жырланған жырлар. 2. Орыс отарлаушылары қырғыз жеріне келіп қоныстанып, үстемдік жүргізген тұста өзі куә болған оқиғалар туралы толғаныстары [1, 97].

М. Богданова Арыстанбекті Қалығұлмен салыстыра отырып, екі түрлі ерекшелігін атап көрсетеді. Біріншіден, ол – үнемі ел ішінде, халық арасында болған ақын. Ел-жұрттың тіршілігіне етене араласқан, олардың қайғы-мұңын бөліскен, патша шенеуніктерінен, бай-манаптар мен әкімқаралардан қудалау көрген. Екіншіден, ол тек патша үкіметі деспотизмін әшкерелеп қана қоймайды, халыққа тіс батырған қырғыз билеушілерін де аяусыз сынаиды [4, 86-87].

Қалығұлдың «Ақырзаманы» – болашақты болжап, отаршылдықтың ойранын көзбен көргендей айқындап берсе, Арыстанбектің «Тар заманында» сол аласапыран дәуірдің келгеніне куә болған ақынның көзқарасы айтылады. Отаршылдық жорығының зобаландары баяндалады. Яғни, «Ақырзаман» – көріпкелдіктің, «Тар заман» – көріп-білгендіктің нәтижесі. Әрине, бұл толғауда Қалығұлға тән өрнек-айшықтардың ұшырасатынына күмән жоқ. Себебі, Арыстанбек оны ғұмырында көрмесе де, ауыздан-ауызға жетіп, ел ішіне кең таралған өлең-жырларын жаттап өскен. Сондықтан оның шығармашылығына Қалығұлдың ықпал-әсері болуы заңды. Бұл орайда жыр жампозы шығармаларының поэтикасына терең бойлаған Қадырбек Матиев айтқандай, «Тар заманның», «Ақыр заманның», «Зар заманның» заманизм фонын, трагедиясын біз осыдан көреміз [5, 29].

Т. Саманчиннің айтуы бойынша, Арыстанбек «Тар заманды» 1860 жылдардың ішінде шығарған. Арыстанбек бұл поэмасын бір жырлап, соны қайталаумен ғана шектелген жоқ. Кейінгі он бес, жиырма жыл ғұмырының ішінде ел алдында үзбей жырлаумен болған. Сондай-ақ Арыстанбек «Тар заманды» әр айтқан сайын өзгертіп-өңдеп, әрлеп-әсемдеп, көркемдігін арттыра түскен. Бірақ Арыстанбек өмірден өткеннен кейін поэма көп бұрмаланған. Осы шығармаға Арыстанбектің өзге жырлары араласып кеткен. Кейбір ақындар өз сөздерін қосып жіберген. Сөйтіп, «Арыстанбектің «Тар заманының» алғашқы түрінің кейбір нұсқалары ғана қалған [2, 162].

Соған қарамастан «Тар заман» Ресейдің қырғыз жеріне отаршылдық жорығын нақты көрсеткен, озбырлық пен ойранға халықтың қарсылығын жыр тілімен жеткізген, ұлт мүддесі тұрғысынан ақындық-азаматтық көзқарас білдірген тарихи әрі көркем шығарма ретінде бағаланады. Арыстанбек Бұйлашұлының өмірі мен шығармашылығын

арнайы зерттеген қырғыз ғалымы Назгүл Бегалиева «Тар заманның» алғашқы бөліміндегі отарлаудың болмай қоймайтындығы жөніндегі топшылаулар ақынның қазақ еліндегі хал-ахуалды түсініп-түйсінуінің нәтижесінде туындағанын атап көрсетеді. Демек, «қоңсы елдегі мұндай жағдайлардан хабардар Арыстанбек қырғыздарды да осындай тағдыр күтіп тұрғанын ойлап, қауіптен бастаған» [6, 63]. «Тар заманды» әр қырынан зерттеп-зерделеген Н.Бегалиева толғаудың тууына себеп болған тарихи оқиғалар мен болжам-байыптамаларды әрдайым қырғызбен тіршілігі етене араласқан қазақ тарихымен байланыстырып отырады. Оның: «Арыстанбек орыстардың келуін сөзсіз болатын факт деп есептейді. Орыс мемлекеті бірде жеңіп, бірде жеңіліп жүрген қытай немесе қоқан билігі емес, құрал-жарақты, қуатты мемлекет екенін, мұндай мемлекетке қазақтар сияқты қырғыздар да бодан болуы мүмкін екендігін алдын ала болжап-білген» [6, 64], – деген пікірін осы тұрғыдан ұғынған жөн. Ал, ақын басқа бір толғауында:

Капыр келет дегенде

Зарлап ырдай баштадым.

Күндүр-түндүр какшадым,

Мундуу үнүм баспады,

Жұрт башына жакпады.

Оо калайык, несин айтайын,

Орус берди жазанды, – деп «күні бұрын жамандық шақырып жазықты болғанын» өзі де айтады. Т. Саманчин деректеріне сүйенсек, ел ішінде келер заманның жақсылығын айтпай, жаманатын дәріптеген Арыстанбектің көзін жою керек деушілер де табылған. «Олардың бірі «Арыстанбектің тілін кесіп, көлге тастау керек» деп жұртқа жариялайды. Өйткені «Келер жамандық бір ырчының, бір сыншының аузында болады, егер Арыстанбек өлсе, оның айтып жүрген сұркия заманы келмей қалуы кәдік» деп ақынның өлуге тиіс екендігін негіздеп түсіндірген. Әрине, мұндай «ақылмандық» қылған бұзақының тіліне еріп, ақынына қол көтерген ешкім жоқ. Қайта елдің көкірегін керген қайғы-мұнды шеберлікпен жырлаған Арыстанбекті жұрт «бұлбұлым» деп еркелетіп, атағын аспандатқан» [2, 160-161].

Арыстанбектің пайымдауы бойынша, келер заман – езілудің, құл болудың заманы. Дүлей күшке қарсы тұрар шама жоқ. Қалыңұл әйтеуір түбі бір болатын, бірақ қашан келетіні белгісіз кесел-кесапатты болжаса, енді қыр астындағы отарлаушылар еліне бүгін-ертең ауыз салғалы тұр. Сондықтан ақын халқына алыс келешектегі зауалды емес, төніп тұрған қауіпті ескертті:

Бұл заманың кай заман, ой журтум?

Ушул орус чыкканда,

Кара жол кылар көлүндү,

Эсепке алар жеринди.

Кайсаңдар сенде чама жоқ,

Каткандай чабар белинди.

Ой журтум, аман болсоң көрөрсүң,

Араба менен чананы,

Торпок менен тананы.

Зили түбү сактарсың сары талааны.

Солдаттыкка берерсиң,

Ичинден чыккан баланы.

Жалпы, зар заман поэзиясындағы негізгі ерекшеліктің бірі – тосын құбылыстарға тосырқай қараушылық десек, Арыстанбек толғауында да бұрын үрдіс емес нәрселерді жатсынудың, ел ішіне келген жаманшылықтың белгісіндей сезінудің көріністері бар. Мәселен, ол да ақшаға, киім-киіске, арба мен шанаға, үй-тамға байланысты көзқарастарын айтады. Осының көпшілігін ақырзамандық сарындағы бұрынғыдан

қалған аталы сөздермен дәйектейді. Бұл турасында: «Тегиз жерге тегирмен жүрөр», – деп Қалығұл қария айтқандай, Арыстанбектің түйсінуді бойынша, патша өкіметінің билігімен бірге қырғыз жеріне жаңа тіршілік, бұрын белгісіз болған жаңа техникалық өнер түрлері келе бастады. Қырғыздар арба мен шананы көреді, «сыммен сөйлескен» телеграмманы көреді. Алтын, күміс теңге жоғалып, оның орнына қағаз ақша шығады... Жаңа билік, жаңа тіршілік белгілерінің негізінде ел арасына білінер-білінбес жаңа тәртіп кіре бастады. Жаңа тәртіп өз ретімен елдің салт-санасына, нарық-нұсқаларына аздап әсерін тигізді» [2, 167], – дейді Т. Саманчин. Ақынның осы тақылеттес құбылыстарға үрке қараған ой-толғаныстары былайша өрнектелген:

*Карағайдың башында
Чыны болот дечү эле.
Чыны менен жүргүзгөн,
Зымы болот дечү эле.
Алты айчылык жолдордон,
Алты күндө сөйлөшкөн,
Бул капырдын сыры болот дечү эле.*

Ақын шығармашылығында отарлаушылардың портреті, отарлау дәуіріндегі замана адамының образы шебер жасалған. Оның өлең-толғауларын оқығанда сол дәуірдің кейіпкерлерін – қандықол жасауылдың, шіренген шенеуніктің, параға құныққан би-болыстың бейнесін жазбай танимыз. Арыстанбек жырларында кейде озбыр отарлаушының, жандайшап билік иесінің жұртшылық ұғымындағы түр-тұлғасы уытты тіл, ашы мысқылмен жеке-жеке көрініс тапса, кей тұста жалпы замананы сипаттау, отаршылдық жүйе ептеп болмысын өзгерткен қоғам адамын мінездеу үшін жиынтық образдар қолданылады.

*Салам айтса алиқ жоқ,
Әсен айтса шүгүр жоқ,
Шариат менен иши жоқ,
Заманың келди жаскындап,
Тайган иттей такымдап.*

Осыдан кейін ол зар заман ақындарының бәріне тән «ақындық пессимизмге» бой ұрады. Өз дәуірінің азған-тозғанынан жеріп, Арыстанбек те тығырықтан шығар жол таппай, барар жер, басар тау қалмағандай күй кешеді. «Жайлоо турғай жер кайда, жайылып жатқан эл кайда, Ачып кирер көр кайда?» – қырғыз зар заман жыршысының жан қиналысының бір ауыз сөзбен түйінделген түрі. Бірақ осындай көңіл-күйдегі толғаныстардың өзі біржола боркеміктеніп, жүнжіп-жасып кетуге емес, рухты оятуға, сананы сілкінтуге, еңсені көтеруге үндейді. Халқының мүддесін көздеген «Арыстанбектің «Тар заманының» және басқа жырларының идеялық бағыты елдің ұлт еркіндігі жөніндегі талабына негізделген. Сол кезде тұс-тұсынан қаптаған түрлі жаулардың шапқыншылығына ұшырап, таланып жатқан ел өз бетінше күн көруге ниет қылған. Елдің осы саяси талабы Арыстанбектің жырларына идеялық негіз болып, оның барлық шығармаларынан орын алған» [2, 174].

Қырғыздардың жеріне орыс шаруаларын қоныстандыру саясаты кедей-кепшіктердің отырған орнын тартып алу есебінен жүзеге асты. Алдымен, қазақ жұртын емін-еркін жайлаған қарашекпендер Алатаудың арғы бетінен де тұрақ таба бастады. Бұл мәселеге қоғамдық-саяси тұрғыдан зер салған А.Алтымышбаев былай дейді: «Дәстүр бойынша рулық қауымның меншігі саналған жер сол тұста тек бай-манаптардың иелігінде болатын. Алдында малы жоқ, қолында өндіріс құралы жоқ кедейлер оны пайдалану мүмкіндігінен айырылған еді. Патшаның қоныстандыру саясаты кедейлердің онсыз да қиын ахуалын ауырлатып жіберді. Елдің орталық облыстарынан келген орыс шаруалары осындай мұқтаж кісілерді ығыстырып, солардың қонысына орныққан соң, бар мүлкінен ада болған жарлы-жақыбайлардың

саны жылдан-жылға арта түсті» [7, 129]. Жердің өзгенің иелігіне көшіп, халықтың қоныстан айырылғанын зарлана жырлау – Арыстанбек шығармашылығына да тән нәрсе. Оның Мұрат өлеңдерінің, тіпті сонау Ноғайлы дәуірі жырларының үлгісін еске салатын «Аштық чығар жерди алар, Бээден туулған керди алар» немесе «Ченчи салып жерди алды» тіркестері ел-жұртты тұрақты мекенінен қуып шыққан отарлаушылардың озбырлығын әйгілейді.

Патша өкіметі 1868 жылы қырғыз еліне болыстық басқару тәртібін енгізді. Қазақ жеріндегі реформалар секілді жаңа жүйе көрші халықтың да наразылығын туғызды. Тарихи тамырлас, қоңсы қонған қос елге отаршылдық билік бірдей тәжірибе қолданды. Қырғыздар жасауылдардан да, өз ішінен шыққан белсенділерден де зорлық-зомбылық көрді. Атқамінерлерді болыстыққа таластырып, ағайын арасында алауыздық тудыруды көздеген сұрқия саясат жемісін бере бастады. Арыстанбектің «Тар заманы» – нақ осы тұстағы әлеуметтік ахуалды шебер бейнелеген шығарма. «Тар заман» оқиғалары Қалығұлдың болжалдық поэзиясының жүзеге асқан кезеңінің көрінісіндей әсер қалдырады. Біздегі Асан Қайғы, Бұқар жырау жырларында ұшырасатын «келешекте жерінді орыс алар», – деген ескертпе қырғыздың әдебиет нұсқаларында да бар. Сондықтан Арыстанбектің:

Карылардан көп уктук,

Уламадан сөз уктук.

Ошондо өңү сары, көзі көк,

Орус чыгат дечү эле, – деп толғауы заңды нәрсе. Ақынның ойынша, келер заманды болжаған ақылмандардың айтқаны қалт кетпеген. Арыстанбек «Тар заманды» жырлау үстінде көнекөз ғұламалардың заманның тарылуы, тіршіліктің жұтандануы, дүниенің берекесізденуі хақындағы көріпкелдік тұжырымдарына жүгінеді. Патшалық реформаның қырғыздың байырғы тіршілігіне үйлеспейтін көріністерін Арыстанбек Шортанбайдың үлгісімен санамалап берді. Болыстық басқару жүйесіндегі он басы, елу басы қызметі оның жырларында да талай рет тілге тиек болды:

Он бөлөктөн үй чыкты,

Он башы деген бир чыкты,

Эки бөлөк үй чыкты.

Тебетейин кырдантып,

Элүү башы бий чыкты.

Қазақ ақындарының «Жаңа низам» тәртібі тұсындағы өлеңдерінде жеріне жеткізе айтылған болыс-бидің іс-әрекеті Арыстанбек шығармашылығынан тысқары қалмаған. Тіпті ол болыс мәртебесінің пайда болуын ойшыл бабалар болжаған құбылыстардың қатарына жатқызады. («Ошол орус чыкканда, Миң үйлүүгө баш болуп, Болуш чыгат дечү эле»). Сондай-ақ өзі көзімен көрген болыс-ыстаршындардың елге жасаған озбырлығы («Бирди болуш жеп койду, Бир ыстарчын деп койду») оның шығармашылығының негізгі тақырыптарының бірі саналады.

Арыстанбек өзгенің үстемдігіне мойынсұнған, замананың зауалына қарсы қайран қылмаған өз халқын да сынға алады. Бұл үрдіс қазақ ақындарының шығармаларында кездесетіні белгілі. Жалпы, көрші елдің жыр жүйріктері өлең толғауларында елдегі үрім-бұтағы мол әулет жайған Бұғы руының атауын «қырғыз» ұғымы ретінде көп қолданылады. Бұл, әрине, Арыстанбекке де тән:

Карагайдын таңында,

Элик болгон көп бугу.

Каптап тузду көтөргөн,

Көлүк болгон көп бугу.

Башка чапса былк етпес,

Өлүк болгон көп бугу.

Дей тұрсақ та, Арыстанбек мұндай тығырықтан шығудың жолын қарастырады.

Әрине бұл жерде ол, зерттеуші Н. Бегалиева атап көрсеткендей, бірлесіп іс-қимыл танытуға үндейді. Сонда ғана тым болмаса, елдік дәстүрлерін, салт-санан сақталып қалмақ. Көбіне-көп қырғыз бен қазақтың бірлігіне үміт артады. Қырғыздың барлық заманшы ақындары сияқты ол да өлең-толғауларында қазақ атын үнемі өз ұлтымен қосақтап айтып отырады. Сол арқылы екі елдің тағдырластығы мен бауырластығын аңғартады.

*Қазақ, қырғыз жыйылып,
Баиғалғанын айтайын.*

* * *

*Қазақ, қырғыз жыйылып,
Бата кылып алсақ бейм.
Қашиқардағы Бакдөөлет,
Ата кылып алсақ бейм?*

* * *

*Қазақ қырғыз мусулман,
Көзүм жетпейт артына,
Қандай ғана заң болду?*

Дегенмен, осы атадәстүрді ұмытпауға, ауызбірлікке, рухты өшірмеуге үндеген ақын жырларын «Арыстанбек қырғыз және қазақ халықтарын Қашқар теократиясы бағытындағы мұсылман мемлекетін құруға шақырады» [8, 20], –деген пікірге негіздеген ғалымдар болды. Сол кездегі идеологиялық талап тұрғысынан талдау жасаған Дуйше Айтмамбетов те осы тұжырымды қуаттайды [9, 91]. Біздіңше, бұлар – белгілі бір саяси күрес тәсілін ұстанған тұлғалар емес, қоғамның әр кезеңдегі әлеуметтік көңіл-күйін шығармаларына арқау еткен, соған орай өз көзқарасын танытқан жыр жүйріктері.

Тәуелсіздік, ел бірлігі, замана ақиқаты, отаршылдар ойраны сияқты тақырыптар ақындар айтыстарына арқау болған. Мұндай сөз сайысында жанға батырып, шындықты айтқан жыр жүйрігі жеңіске жетіп отырған. Қазір зерттеушілер бұл тақырыпқа да түрен сала бастады. Осы талап тұрғысынан қарағанда, Арыстанбек пен Қаңтарбай айтысының қырғыз нұсқасына соқпай өте алмаймыз [1, 116-125].

Қазақ ақыны Қаңтарбай мен Арыстанбек Қарқара жерінде қазақ, қырғыз мол жиналған бір алқалы топта жолығысып, бақ сынасыпты. Арыстанбек бір қайырып жырлағаннан кейін Қаңтарбай ақын айтыстан бас тартқан көрінеді. Арыстанбектің өлеңі соншалықты мәдениетті. Бағзы бір жыр сайыстарындағыдай намысқа тию, шымбайға батыра сөйлеу, дөрекілік таныту атымен жоқ, негізгі мақсат отаршылдықтың ойранын айтып, маңдайының соры қалың екі елдің уайым-қайғысын жыр тілімен жеткізу болғанға ұқсайды. Әдепкі тізгін қағар тұста Қаңтарбайға қарата айтылған сөз бен соңында қойылған сауалдар болмаса, мұны Арыстанбектің замана туралы толғауы десе де жарасар еді. Қырғыз ақыны қарсыласының өнері мен мүмкіндігін салғаннан жоғары бағалайды:

*Оо казактан чыккан Қаңтарбай,
Домбураңды чалғанча,
Ойбойлоп обон салғанча,
Қаркылдап үнүң қалғанча,
Қарқыра учар толгонуп,
Қарақуш кетер ойгонуп.
Қара тутқан султаның,
Қашиындағы ултаның,
Қалың қырғыз олтурат,
Сөздү сынга толтурат.
Қаада менен айтышпай,*

*Өйдө-төмен чарпычпай,
Мени бир мыят кылат деп,
Калар бекен ойлонуп?*

Арыстанбектің бірден «самсаған қолдан озамын, алдымнан келсең аламын, артымнан келсең шаламынға» баспай, керісінше Қаңтарбайдың мерейін көтеріп, «Сен де бір елдің үмітін арқалап жүрген ақынсың, тілеулестеріңнің көңілін қалдырма», – деген сарынмен сөз саптауы сүйсінтеді. «Сөзден тосылып, айтыста ұпай беріп алсаң, жақсылар сені жанына ертпей қояр», – деген ескертпесі де жоқ емес. Жалпы, қарсыласына көпшік қоя сөйлеп, ашуға бой алдырмай, намысты қамшыламай-ақ, жөн-жоба білетіндігін танытып отыру – айтыс өнерінде бұрыннан бар дәстүр. Арыстанбек те осыны мықтап ұстанған тәрізді:

*Калк баштаған сұлтаның,
Калка кылар ултаның,
Жеңилип калсаң сөз таппай,
Калчылдап жини келбесин.
Сени кастарлап тойго ээрчитип,
Калк көрсөтүп телчитип,
Алып жүрбөй жанына,
Ээлик кылбай алыңа,
Кайырылып камчы салбасын.
...Айтышканы олтурсуң,
Беделің түшүп калбасын.*

Арыстанбектің замана туралы санат сөзін бастар алдында өз есімін қазақ ақынының атына ұқсастыра әзілдеуі де жарасымды: («Сен казактан чыккан Қаңтарбай, мен бугудан чыккан Арстанбай»). Әрине, алдына жыр жүйрігі түскенін қаламайтын, бұл төңіректе менен өткен ақын болмас деген масаттанушылық әдет Арыстанбекке де жат емес. Сөз арасында:

*Казак, кыргыз ичинен
Мага тең келер ырчы жок эле, -* деп Қаңтарбайға ептеп қыр көрсетіп те қояды.

Көбінесе Мөңке бидің атына телінетін «Ақырзаман боларда су тартылар, Қарап тұрған жігітке қыз артылар» сипатындағы болжал өлеңнің нақыл сөзге айналып кеткен тіркестері халық арасында кең тараған. Сол Мөңке бидің есімін Қаңтарбаймен айтысып отырған Арыстанбек ауызға алады:

*Мөңке бий айтқан кеп эле
Арстанбек кимден кем эле.
Санат сөзүм сан эле,
Санжыра сөзүм кап эле.*

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы жинаған «Ноғайлыдан шыққан Мөңке бидің тапқақтап айтқан сөзі» Арыстанбектің Қаңтарбайға айтқан жырымен мағыналас. Арыстанбек Қалығұл Байұлының тұжырымдарына да сүйенеді. «Кыргыз эл ырчылары» деген кітапты құрастырған әдебиетшілер өлеңдегі «Илгеркинин жакшысы, Олуя сындуу бакшысы» деген жолдарды дәлел етіп, «Бұл жерде Қалығұлдың санаттары жөнінде айтылып отыр. Өйткені Орман хан оны «баксым» деп атаған», – деп байлам жасайды [1, 117]. Бірақ бәрібір осы өлеңдердің түбі бір екендігі дау тудырмаса керек. Мәселен, Мәшһүр Жүсіп жазып алған Мөңке би айтты деген толғамдар былай өріледі:

*Азарсың, жұртым, азарсың,
Азартыңның белгісі:
Тайғақ-тайғақ көлдерден,
Балық шығар деп еді.
Ол балықты аулайтын,
Үш ашалы шанышқылы,
Қайық шығар деп еді.*

* * *

*Ауылдарын шу қылған,
Жаулықтарын ту қылған,
Зайыт шығар деп еді.*

* * *

*Заман ақыр адамы,
Мен-мен шығар деп еді [10].*

Осы күй осы сарын Арыстанбектің Қаңтарбайға айтқанынан да аңғарылады. Мөңке бидің «...деп едісі» мен қырғыз ақынының «...деп айтқаны» бұл толғамдардың әріден келе жатқанын, халықтық қағидалармен өзектес боп кеткенін айғақтайды. Арыстанбек өз ойын Мәшһүр Жүсіп ұсынған жоғарыдағы толғамдардың желісімен сабақтастырады. Ата-бабадан жеткен бедерлі болжамдардың айна-қатесіз ақиқатқа айналып жатқанын жыр тілімен тиянақтайды. Қырғыз ақыны өз өлеңін отаршылдықтың зардап-залалын айту ыңғайына бейімдейді. Ақырзамандық түсініктерді ойға оралтатын құбылыстардың пайда болуын билеп-төстеушілердің ойранымен байланыстырады:

*Өңу сары, көзү көк,
Орус чыгат деп айтқан.
Узун чөптүн баарысын,
Орун чыгат деп айтқан.
Кыска чөптүн баарысын,
Корун чыгат деп айтқан.
Ай ааламдын баарысын,
Сорун чыгат деп айтқан.
Эки башын кайкайтып,
Мейил кадыр болом деп,
Зайыт чыгат деп айтқан.
Калем алып кат жазған,
Безер чыгат деп айтқан.
Калтты чындай сүйлөгөн,
Эсер чыгат деп айтқан...*

Қырғыз ақынының айтуынша, мұның бәрі – ақырзаманның белгісі. Тірлік азып, жер тозып, дәстүр бұзылды, бабалардың айтқаны келді. Бұл – құрдымға кетудің басы. Ендеше, ақырзаманның да алыс емес. Қырғыз бен қазаққа қырындау келген сол беймаза заманның адамы, ел билеген болысы, үлкені мен кішісі қандай болмақ? Арыстанбек осы сауалдың төңірегінен ой туындатады. Ақынның өз шешімін айтпас бұрын табан тірейтін түпқазығы – ақырзамандық сарындағы дәстүрлі толғамдар, яғни жердің тарылуы, табиғаттың тозуы, адам мінезінің өзгеруі, діннен безіну, айтыс-тартыстың, дау-дамайдың көбеюі хақындағы тұжырымдар. Соның бәрі айтыс үстінде тілге тиек болды. Өз заманының күрделі жұмбақтарына жауап іздеген Арыстанбек осыны сөз сайысына ой-тамызық ретінде пайдаланады. Айтыскерлердің қай-қайсысы да ақындық танымына жақын, кеңінен көсілуге қолайлы мәселені қаузайтқыны рас. Сол сияқты Арыстанбек те замананың түр-сипатын ақырзамандық түсініктер арқылы көрсетуге ұмтылды:

*Ақыр заман кишиси,
Башика болот деп айтқан.
Адеби жок сүйлөгөн,
Кашика болот деп айтқан.*

* * *

*Ақыр заман адамы,
Бакыл болот деп айтқан.*

*Эгини өнүп чөп чыкпай,
Такыр болот деп айткан.
Андан кийин замана,
Акыр болот деп айткан.
Акыр заман адамы,
Алым болот деп айткан.
Аяттын сөзүн бек тутпай,
Залим болот деп айткан.
Аганын тилин уни албай,
Чагым болот деп айткан.*

Заман халін осылайша жырлап болған соң, «Орыс келген соң өзгерген ахуалды енді сен айтшы», – деп кезекті Қантарбайға ұсынып, бірнеше сауал тастайды: Кәде қандай, халық қандай? Сана қандай, салт қандай? Дінің қандай, діл қандай? Ханың қандай, жат қандай? Жарлың қандай, бай қандай? Билік қандай, би қандай? Елің қандай, ер қандай? Заман қандай, заң қандай? Сонда Қантарбай: «Мен жауап бермей-ақ жеңілдім», – деп ризашылығын білдіріпті.

Аталған кітапта мынадай дерек те келтіріледі. «Жолда келе жатқанда ертіп барған сұлтаны (кей нұсқада Тезек төре делінеді): «Бұл қалай болды, Қантарбай, қазақ ішінде сенен мықты ақын жоқтай көрінуші еді, Арыстанбектің алдында бөріні көрген күшіктей қораға кіре қаштың ғой, бір ауыз жауап беруге де жарамадың», – деп жекіріп қалады. Сонда Қантарбай: «Арыстанбек жеті су кешіп өткен ақырзаманның жыршысы екен, екі иығында екі періштесі бар, солардың айт дегенін айтып отырды. Ақырзаман болатын болғаны ғой», – деген екен» [1, 125].

Біздің мақсатымыз – ақындар айтысында кімнің жеңгенін анықтап, сөз сайысының көркемдік әлемін дәріптеу немесе осының өзі айтыстың қалыбына келе ме, жоқ па деп сөз таластыру емес. Айтайын дегеніміз – қырғыз зар заман әдебиеті өкілінің айтысқа түскені және айтыс үстінде біздің зар заман ақындарымыздың үрдісімен отаршылдардың талауына түскен халықтың ахуалын жырлағаны.

Арыстанбектің Қантарбаймен айтысы, дәлірек айтқанда, оған арнап жырлаған мұң-зары дәстүрлі зар замандық тұжырымдарға толы. Мұнда ел мен жердің қайғысы, отаршылдардың ойраны, билікке таласқан би-болыстардың бүлігі, ағайын арасындағы ахуалдың өзгерісі, жаңа жүйенің ықпалына бейімделген адам психологиясы нақты көрініс тапқан. Ақын заманның азғаны мен тозғанын сөз еткенде, әрине, өткен өмірдің жақсылығы мен игіліктерін салыстырмалы өлшем ретінде алады. Арыстанбек сол биіктен қарап, құрып бара жатқан тіршілікті, еркінен айырылған ерді, көркінен айырылған жерді көреді. Соның бәрін тегіс санамалап, жырына қосады:

*Азаматтан ал кетти,
Аргымактан жал кетти.
Адырға толгон мал кетти,
Айры өркөчтүү нар кетти.*

* * *

*Көркү кетти жериңдин,
Мүлкү кетти элиңдин,
Күлкүсү өчтү эриндин.*

* * *

*Саны кетти жасшыңдын,
Сыны кетти башыңдын,
Тар заман келди такымдап.*

Қырғыз ақыны қазақ ақынына отарлаушылардың зорлық-зомбылығын ашына айтады. Патша жендеттерінен қазақтың көрген нәубеті енді қырғыз айылдарына келгенін баяндайды. Мұздай қаруланған қуатты елге қарсы тұруға қайран жоқтығына

күйінеді. Халықтың ауызбірлігінің аздығына, көнбістігіне, момындығына налиды. Тегінде, Арыстанбек Қантарбаймен айтысқанда оны әдеттегіше сөзден іліп-шалудан гөрі, заманның зары мен мұңын айтып, қарсыласының қабырғасын қайыстыру арқылы жеңіске жетуді мақсат тұтқан тәрізді. Өйткені мұнда ру мен ру, ұлт пен ұлт арасындағы сөз өнеріне ілік болар түйткілдер жоқ. Қантарбайды әбден қажап, намысын ояту ниеті де сезілмейді. Қырғыз ақынына екі елдің басына түскен қайғы-мұңды жеріне жеткізе жырлаудан өнер жарыстыру парыз болған. Осыны Қантарбай да жақсы түсінген. Отаршылдық дәуірдегі қазақ пен қырғыздың тағдырын тебірене толғаған Арыстанбектің өнеріне тәнті болып, сөзге тоқтаған. Өз еліне қоса қазақтың мұңын мұндап, жоғын жоқтаған қырғыз ақынымен айтысуды қажет деп таппаған. Бұл айтыс-толғауда екі жұрттың да Ресей үкіметі құрсауындағы хал-ахуалы нақты бейнеленген.

Арыстанбек Бұйлашұлының қазақтың әйгілі ақыны Сүйінбай Аронұлымен айтысқаны белгілі. Бұл айтыстың бір нұскасы қырғыздарда сақталған. Жалпы, Арыстанбек Сүйінбайдың өнерін өте жоғары бағалаған. Ол өзінің «Керээз» деген термесінде қазақ ішіне барып, замана жырын жырлап, Тезек төренің алдында ақынмен сөз сайыстырғанын айта келіп, «Экейден чыккан Сүйүмбай, Башканы көргөн буюмдай, Айтса сөзү куюндай, Аны менен айтыштым, Өткөн кептен тартыштым» [11, 17], – деп толғайды. Қырғыз ақынының Сүйінбаймен айтысында екі елдің сыйластығы жеңді деген ұйғарым жасалады. Себебі екі мықты айтыскер бір-бірінен сөзден жеңілмейді. Арыстанбек қанша жерден тілін безеп, шымшып отырса да, Сүйінбай аса ұстамдылық танытып, оны бірлікке шақырады. Айтысты қаумалап көріп отырған қырғыз ақсақалдары осы аталы сөзге ден қояды. Сол арқылы бәсекенің қай қырынан да Сүйінбайдың бәсі жоғарылау тұрғаны дау тудырмайды. Сүйінбай мен Арыстанбектің сөз сайысы екі ақынның да айтыскерлік өнерінің шоқтығы биіктігін танытатын нақты мысалдың бірі ретінде әдебиет тарихында қалды. Аталған айтыс жөнінде біздің жетекшілігімізбен ғылыми еңбек қорғаған Т. Омаровтың кандидаттық диссертациясында жан-жақты баяндалғандықтан [12, 70-77] бұл мәселеге кеңірек тоқталмаймыз.

Қазақтың зар заман жырларында жетіп артылатын «майыр» сөзі Арыстанбек өлеңінде жиі кездеседі:

*Орусұң оңой көк эмес,
Оңдуруучу неме эмес.
Майыры турат башында,
Мылтыгы турат кашында.*
* * *

*Майыр деген эмеси,
Жылкыдан таңдап кармады.
Өз малымды бергин деп,
Үрөйү учкан кырғыздын,
Бир да бири барбады.*

Сонымен қатар Арыстанбек Жеңіжоқпен айтысқанда ауық-ауық өз толғауларының өзегіне айналған замана туралы көзқарасын білдіріп отырады. Қарсыласын да соған бейімдеп, ой тастайды: («Замананын зарын ук, Каапырлардын каарын ук, Мусулмандын жайын ук»). Бұдан шығатын қорытынды, Арыстанбек айтысты тек табан астында суырып салып, бәсекелестің осал жерін тауып, іліп-шалып, әжуалап жеңетін өнер жарысы деп қана ұғынбай, көкірек кенішінде әбден пісіп-жетілген өз дәуірі хақындағы ой-толғамдарын айтып, шер тарқататын болған.

Отаршылдық кезеңге халықтың әбден мойынсұнғаны ақын толғауларынан айқын көрінеді. Тіпті «Көч алды болор орусұң, Сары журт болор конушұң», – деп көріпкелдік айтқан Арыстанбектің өзі де кейін орыс билігінің тәуір деген жақтарын тілге тиек етеді

(«Сары орус султан болгону, Саамал ичип кенелдик»), шаруакорлығын өнеге қылады («Карагай экен чарбагы, Катуу экен салмагы»).

Сонымен, қырғыздың айтулы ақыны Арыстанбек Бұйлашұлы шығармашылығы хақындағы байыптамаларымызды түйіндер болсақ, оның заманның зар-мұңын бедерлеген өлең-толғауларының бар мазмұны өзінің екі ауыз өлеңіне сияды. Аумалы-төкпелі уақыт ауқымында алсақ: «Замана жаман тарыды», отаршылдық дәуір кезеңіне баласақ, «Эми орус зор болду, Кайран қырғыз кор болду». Ақынның поэзиясындағы ұлт мүддесімен үндес ұлы мұрат аталған тұжырымдардан бастау алады.

Әдебиеттер:

1. Кыргыз эл ырчылары [Текст]. - Бишкек: Адабият жана искусство институту, 1994. -180 б.
2. Арстанбек. Ырлар [Текст] / Арстанбек. - Бишкек: КЭ Башкы редакциясы, 1994. - 180 б.
3. Кебекова, Б. Арстанбек [Текст] / Б. Кебекова. - Бишкек: Илим, 1994. - 74 б.
4. Богданова, М. Киргизская литература [Текст] / М. Богданова. -М.: Советский писатель, 1947. - 292 с.
5. Матиев, К. Алп акындын айкөл музыкасы [Текст] / К. Матиев // Ала Тоо. -1996. - №1.
6. Бегалиева, Н. Арстанбектин өмүрү жана чыгармачылыгы [Текст] / Н. Бегалиева. - Бишкек: КМПУ, 1998. - 120 б.
7. Алтымышбаев, А. Очерк истории развития общественно-политической и философской мысли в дореволюционной Киргизии [Текст] / А. Алтымышбаев. - Фрунзе: Илим, 1985. - 152 с.
8. Аманалиев, Б. Социально-политические и философские идеи Токтогула и Тоголока Молдо [Текст] / Б. Аманалиев. - Фрунзе: Кир. гос. издательство, 1963. - 228 с.
9. Айтмамбетов, Д. Культура киргизского народа во второй половине XIX и начале XX века [Текст] / Д. Айтмамбетов. - Фрунзе: Илим, 1967. - 310 с.
10. Көпейұлы Мәшһүр Жүсіп. Толғамдар [Текст] / Көпейұлы Мәшһүр Жүсіп // «Егеменді Қазақстан». - 7 желтоқсан. -1991.
11. Сүйінбай мен Арыстанбектің айтысы. Китепте: Қазақ әдебиеті. 5 қазан. 2001 жыл.
12. Омаров, Т. XIX ғасырдағы қазақ-қырғыз әдеби байланыстары. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация [Текст] / Т. Омаров. - Алматы, 2007. - 142 б.